

ТАСНИФ ФАЛСАФИЙ, ИЛМИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

Мадраҳимов Илҳомжон Собирович

Қўқон ДПИ доценти, филология фанлари номзоди

Аннотация: Мақолада таснифлашга индуктив ва дедуктив ёндашувларнинг мавжуд эканлиги ҳақида батафсил маълумотлар берилган бўлиб, ушбу фактлар мазкур ёндашувларнинг моҳиятини ёритиб беришга қаратилган.

Калит сўзлар: тасниф, тасниф турлари, кўп сатҳли тизим, индуктив ёндашув, дедуктив ёндашув, бўлиниш, тавсифлаш, манба серкирралиги, тушунча, лексема, технология, онтологик тасниф.

Турли манбаларни кўздан кечирар эканмиз, «таснифнинг моҳияти нимада, уни қандай тушунамиз?» деган савол туғилади. Фалсафий адабиётларда таснифнинг кўплаб таърифлари келтирилган. Ўта умумий тарзда *тасниф*ни қуйидагича тавсифланган: “Тасниф – бу инсон фаолияти ёки билимининг қандайдир бир соҳасига тегишли бўлган, кўпинча чизма ёки жадвал шаклида тасаввур қилинадиган, тушунчалар ёхуд манбалар гуруҳ (туркум)и ўртасидаги алоқаларни тиклаш воситаси сифатида ҳамда уларга тааллуқли бўлган тушунча ёки манбаларни хилма-хил кўринишда аниқ белгилаш учун фойдаланиладиган ўзаро тенг тушунчалар (туркум, гуруҳлар)нинг кўп сатҳли тизимидир”. *Тасниф* моҳиятига бундай ёндашув, бизнингча, таснифни қандайдир бир мантиқий жараён (бўлиниш, тавсифлаш) билан тенглаштиришнинг олдини олади. Бундан ташқари, юқоридаги таъриф тасниф қилишга дедуктив ва индуктив ёндашувларнинг мавжудлигини ҳам ҳисобга олади. Индуктив ёндашувда тасниф қурилиши жараёни белгиларининг ўхшашлиги ва фарқлиниши орқали тавсифланадиган айрим манбалар таҳлилидан бошланади. Бунда ҳал қилувчи ролни **бўлиниш** жараёни ўйнайди. Зеро, бу ҳолларда таснифлаш объект (манба)ларни гуруҳларга бирлаштиришдан бошланади, шундан сўнггина тадқиқотчи манбалар туркумини **тавсифлаш** (номлаш) жараёнига ўтиши лозим. Индуктив усулга асосланган таснифлардан тилдаги мавжуд мисолларни (фактик материални) қайта ишлашда фойдаланилади.

Дедуктив ёндашувда тасниф этиш жараёни умумий тушунчаларни белгилашдан бошланади, сўнг уларнинг бўлинишига ўтилади, шунинг учун бу ёндашувда тушунчаларни тавсифлаш биринчи даражали аҳамиятга эга.

Кўп ҳолларда таснифлар ҳам индуктив, ҳам дедуктив усулларни қўллаш орқали яратилади. Бунда олий (юқори) туркумлар дедуктив, “қуйи”лари эса индуктив усулда ҳосил бўлади.

Биз таянадиган илмий таснифнинг фалсафий асослари қуйидагилардир:

1. ҳар қандай мураккаб ҳодиса таснифи қурилишида маълумотларни гуруҳлаштиришнинг дедуктив ва индуктив усулларидан фойдаланиш зарурлиги;
2. манба(объект)нинг серкирралиги асосида унинг бир неча таснифларида иштирок эта олиши ва уларда турли-туман ўринлар ола билиши;
3. ҳар бир таснифнинг мантиқий изчиллиги ҳақидаги таълим.

Бу фалсафий асослар биздан ҳар бир лексеманинг турли хил маъно, қурилиш, вазифа, грамматик хусусият ва бошқа қирраларини алоҳида-алоҳида асосларда тузилган таснифларда

кўришни ва лексеманинг аниқланган хусусиятларини шу лексема моҳиятига бирлаштиришни талаб этади. Зеро, таснифлаш бу ўрганилаётган манбаларнинг ўзаро муносабатлари тўғрисида янги маълумотлар олиш усулидир.

Диалектика нуктаи назаридан **нарса** ўзининг хилма-хил қирралари (томон хусусиятлари) асосида турли таснифларда иштирок эта олиши сабабли **нарса** моҳияти унинг турли хил асослардаги таснифларда эгаллаган ўринларининг, бу таснифларида очиладиган хусусиятларининг барқарор йиғиндиси сифатида талқин этилиши лозим. Диалектикада нарсанинг муносабатлари ва қирралари чексиз бўлганлиги сабабли бу моҳиятни ҳеч қачон тўлиқ ўргана олмаймиз. Лекин биз қанчалик кўп асосларда наrsa таснифларини кўриб борсак, унинг моҳиятига шунчалик чуқурроқ кириб борамиз. Шунинг учун бир нарсанинг ўзини турлича асослардаги таснифларда эгаллаган ўрнини кўриш, хусусиятларини аниқлаш, хилма-хил асослардаги хусусиятларини нарсанинг ўзида бирлаштириш қарама-қаршилик эмас, балки диалектиканинг наrsa моҳиятини очишга кўядиган асосий талабларидан биридир. Бу фалсафий қарашларни **лексемалар** моҳиятини очишга татбиқ этиш биздан ҳар бир лексеманинг ранг-баранг маъно, қурилиш, вазифа, грамматик хусусият қирраларини алоҳида асосларда тузилган таснифларда аниқлашни ва бу таснифларда лексеманинг аниқланган хусусиятларини унинг моҳиятига бирлаштиришни талаб этади. Бунинг учун, энг аввало, лексема ва сўз муносабатини кўриб чиқиш лозим. Тилшунослик тарихида ходисага қайси жиҳатдан ёндашишга кўра, сўз ва лексемага турли таъриф ва изоҳлар берилган.

Таснифлаш қоидалари манбаларда қуйидагича таърифланади:

“Таснифлаш тушунчаларни бўлишнинг бир тури бўлганлиги сабабли, у тушунчалар доирасини бўлиш амалиётида қўлланиладиган барча қоидаларга эга бўлади.

Биринчидан, фарқлаш ва ажратишда бўлгани каби, таснифлаш фақат битта аниқ асосда амалга оширилиши керак. Агар бу қоида бузилса, тушунчалар кесишиши пайдо бўлади. Масалан, “Қоғоз оқ, қора, қалин, юпқа бўлинади” тавсифида хатолик кузатилади, чунки тасниф битта белги асосида эмас, балки бирданига икки параметр асосида амалга оширилган: биринчи асос – ранг, иккинчи асос – маҳсулотнинг қалинлиги. Демак, қоғоз оқ, қалин // қора, ингичка (ёки тескариси) бўлиши мумкин.

2. Таснифнинг мутаносиблиги эътиборда бўлиши керак: тасниф аъзоларининг йиғиндиси умумий тушунча (синф, тўплам) ўлчами (ҳажми)га тенг бўлиши керак. Агар ушбу қоидага риоя қилинмаса, қуйидаги хатолар юзага келиши мумкин:

- a) нотўлиқ (тор) тасниф, яъни таснифлаш натижасида аниқ тушунчалар ҳажми бўлинадиган тушунчанинг ҳажмини қамраб олмайди. Масалан, “Адабий турлар мазмунига кўра драма, комедия, фожиа, трагикомедияга бўлинади” таснифида жанр – драма кўрсатилмаган.
- b) ортиқча тушунчалар билан таснифлаш. Бундай хатоликларга “*Кузда пишадиган мевалар сифатида узум, анор, олма, нок, олча ва ҳусайни ажратилади*” деган таснифда *ҳусайни* ортиқча, чунки у тасниф гуруҳига мансуб эмас, у узумнинг бир тури саналади, яъни *ҳусайни* қўшимча умумий тушунчадир.

3. Тасниф таркибидаги элементлар бир-бирини истисно қилиши, такрорланмаслиги талаб этилади.

4. Кичик гуруҳларга бўлиниш давом этиши керак¹.

¹<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F#%D0%9E%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5>

Тасниф турлари сифатида кўрсатилган манба²да келтирилган таснифнинг кўринишлари сифатида берилган турлар таснифни қамраб ололмаган ёки мантикий асосга эга эмас, деб ҳисоблаймиз:

1. Ўсимликлар таснифи.
2. Автомобиль таснифи.
3. Товарларни таснифлаш.
4. Хужжатларни таснифлаш.
5. Минераллар таснифи.
6. Қимматли қоғозлар таснифи.
7. Анатомик-терапевтик-кимёвий тасниф.
8. Тилларнинг генеалогик таснифи.
9. Тилларнинг генетик таснифи.
10. Юлдузларнинг спектрал таснифи.
11. Кутубхона-библиографик таснифи.
12. Универсал ўнлик классификацияси (УДК)
13. Элементларнинг геохимёвий таснифлар.
14. Фасет таснифи.
15. Касалликларнинг халқаро таснифи.
16. Халқаро патент таснифи.
17. Биологик тасниф.
18. Психологик типологиялар.
19. Корпоратив мулк объектларининг таснифи.

Бизнингча, кузатилган манбада таснифга мисоллар келтирилган, аммо изоҳда тасниф турлари деб кўрсатилган. Юқорида келтирилганидек, тасниф бўлиши объект учун бир белги асосида ажратилиши керак.

Таснифлашнинг икки хил тизими мавжуд. Булар иерархик ва фасет тасниф усулидир. Иерархик таснифга мисол сифатида 2-чизмани келтираемиз. Унда объектлар кетма-кет бўйсунувчи кичик гуруҳларга бўлинади.

² Кўрсатилган манба.

2-чизма

Юқоридаги чизмада ахборотни таснифлаш мисол сифатида келтирилган. Мазкур чизма асосида ахборотнинг таснифи ҳақида тўхталамиз.

Ахборот айрим вазиятларга аниқлик киритишга асос бўлади. Баъзи ахборотлар кам маълумотдан иборат бўлса, бошқа бир ахборот жуда кўп материалдан ташкил топади. Ахборот миқдорини баҳолашнинг бир қанча йўллари мавжуд. Юқорида айтилганидек, ахборот ноаниқлик, мавҳумликни бартараф этади. Ахборотнинг ноаниқлиги унинг ишончсизлигини келтириб чиқаради. Бунга бир неча омиллар сабаб бўлиши мумкин:

1. тўлиқ бўлмастик: мавжуд маълумотларнинг барчаси йиғилмайди;
2. етишмаслик: ҳамма керакли маълумотлар тўпланмайди;
3. кам белгиланиш: айрим унсурлар учун аниқ изоҳлар эмас, балки мазкур тавсифлар тегишли бўлган тўпламлар аниқланади;
4. аналоги билан алмаштириш: маълумотнинг бир неча унсурлари вақтинча мавжуд белгилар деб қабул қилинади³.

Юқоридаги чизмада “ахборот” дастлаб қабул қилиниш усули, тарқатилиш шакли ҳамда ижтимоий аҳамиятига кўра кўра фарқланади. Қабул қилиш усулига кўра “ахборот” визуал, аудиал, тактил, таъм ва ҳид билиш каби сезиш бўйича таснифланади. Ахборотнинг етказиш/қабул қилиш шакли бўйича тасниф элементлари сифатида матн, сон, график, мусикали, аралаш параметрлар кўрсатилади. Ижтимоий аҳамиятига кўра, оммавий, махсус шахсий турларга бўлиниб, бу турларнинг ўзи ҳам кичик гуруҳларга ажратилади. Кўринадики,

³ <https://lektsii.com/2-1232.html>

тасниф амалга ошиши учун маълум бир белгилар ажратиб олиниб, ҳар бир белги асосида яна ички бўлинишларни амалга ошириш мумкин.

Ишлаб чиқариш соҳасида классификация атамаси умумий изоҳларни тўлдирган ҳолда ўзига хос тавсифга эга: “Классификация – бу турли объектларни алоҳида гуруҳлашдир. Гуруҳлар умумий белгиларга эга бўлган объектлардан ташкил топади. Мавжуд белгилар асосида бундай бўлиниш типология ҳам дейилади. Саноат, ишлаб чиқаришнинг хусусиятларига кўра таснифлаш ҳам мумкин”⁴. Технология ўзининг соҳаларига қараб турлича таснифланади. Қуйида шундай таснифни х-жадвалда акс эттираимиз:

х-жадвал

<u>Технология кўриниши</u>	<u>технология</u>
<u>Ишлаб чиқариш соҳалари</u>	<u>Электр, металлургия, кимё, машинасозлик, қурилиш, енгил саноат ва б.</u>
<u>Ижтимоий соҳа</u>	<u>Педагогика, илмий тадқиқотлар, тасвирий санъат, тиббиёт, савдо, маиший хизмат, бадиий ва ахборот хизматлари</u>
<u>универсал</u>	<u>Ижодий, тадбиркорлик ва фермерлик, ижодий ва бадиий</u>

Шунингдек, табиий ва сунъий тасниф кенг тавсифланган манбалар эътиборимизни тортади.

Табиий тасниф – бу нарса ва ҳодисаларнинг ички умумийлигини тавсифловчи муҳим белгиларига кўра гуруҳланиши. Ташқи белгиларга йўналтирилган сунъий таснифдан фарқли ўлароқ, табиий тасниф кўпроқ ўрганилаётган предметнинг ички мазмунига қаратилади. Жумладан, моҳиятан ўхшаш объектларни (мас., сабзавотлар, идиш-товоклар, жиҳозлар) гуруҳлаш табиий таснифдир. Объектларни ранг бўйича гуруҳлаш эса сунъий тасниф. Масалан, апельсин ва апельсин тўпини бир гуруҳга киритамиз, чунки уларнинг ранги (тўқ сариқ) ва шаклан (доира) ўхшаш⁵.

Сунъий таснифлаш – ўрганилаётган объектлар (жараёнлар, ҳодисалар) тўпламига керакли тартибни бериш учун объектларни ташқи белгиларига кўра ажратиш⁶.

Билимларни тизимлаштиришнинг шакллари тузилиши – уларда фаолият кўрсатувчи тушунчалар тури ҳамда тушунчаларнинг ўзаро муносабатига кўра фарқланади. Билимларни тизимлаштириш асосида табиий олами таснифлаш ётади: бунда таснифлаш тушунчалари (маълум гуруҳ ва синфларга тегишли воқеа/ҳодиса/нарса/предметни таснифлаш) асосий роль ўйнайди. Тасниф тизимида формла мантиқнинг асосий тушунчалари ҳисобланган “бўйсунувчи” ва “бошқарувчи” мақоми асос бўлади⁷.

Тасниф қайси шаклда (жадвал ёки шажара дарахти) бўлишидан қатъи назар, унинг аъзолари орасидаги муносабат “бўйсунувчи” ва “бошқарувчи” даражасида амал қилади. Бу, асосан, катта миқдордаги тасниф гуруҳларидан ташкил топган, турли даража ва типдаги ҳодисалар ажратилган мураккаб иерархик тизимлар таснифида юзага чиқади. Бундай шажара тизимлари асосини кўплаб индивидуал объектлар ташкил этади, юқорисида эса нисбатан умумий

⁴ <https://znanio.ru/media/klassifikatsiya-proizvodstv-i-tehnologij-2799501>

⁵ <https://www.bigdataschool.ru/wiki/%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F-%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>

⁶ Ўша манба.

⁷ Субботин А.Л. Классификация. – М., 2001. – 94 с. – С. 13.

классификация гуруҳи туради. Иерархик муносабатнинг турли даражасида: асос ва чўққида ўзида турли гичиқ муносабатларни бириктирган турли тасниф гуруҳлари туради, бу гуруҳларга яна кичик кичик гуруҳлар бирлашади. Демак, бу катта ва кичик гуруҳлар “бўйсунувчи” ва “бошқарувчи” мантикий ечими асосида таснифланади. Бундай тизимларда хулосалар силлогизм қодалари асосида юзага чиқади⁸.

Таснифнинг онтологик классификацияси. Таснифнинг энг онтологик классифик ёндашуви бизни ўраб турган табиат/борлиқ таснифидир. Таснифнинг бундай ёндашувини инглиз олими Ж.Томсон “оммавий ишлаб чиқариш тамойиллари” деб атаганди. Бу тамойил – доимий янгиланиб турувчи табиатни ифодаловчи қонун, у Дж.Ст.Милль томонидан эътироф этилган табиат яралишининг ягона қонунига ўхшайди. Бу қонун энг умумий қонуният асосига қурилган, у биз ва бизни ўраб турган борлиқни ўзига бўйсундиради. “Бу қонуният дунёнинг асосий ҳодисаларидан бири, уни ҳеч қандай янги кашфиётлар ўзгартирмайди. Атомизм атаманинг кенг маъносида - табиат томонидан амалга ошириладиган янгиланиш, пайдо бўлиш, у то маънодаги ҳақиқатдир” – деб ёзади Томсон⁹.

Кимёвий элементлар таснифи бир неча унсурларни қамраб олса, лингвистик тасниф объекти сифатида минглаб тиллар майдонга чиқади, биологик тизимлар предмети эса тирик мавжудотларнинг минглаб туридир. А.Л.Субботинга кўра, тасниф ёндашувларини аниқлаш учун, аввало, бир қанча объектлар тўплами бўлиши керак. Ушбу тўпламларни ташкил этувчи объектлар алоҳида, нисбатан автоном бирликлар бўлиши керак, бир-биридан аниқ ажралиб турадиган ва шу билан бирга турли хил ўхшашликларга эга бўлиши керак. Бу объектларда уларга хос бўлган зотий (домий) хусусиятлар, объектларнинг бошқа объектлардан фарқ қиладиган ёки уларга ўхшаш белгилари билан ажралиб туриши керак¹⁰.

Шундай қилиб, таснифлаш ёндашувининг ўзига хос имкониятини яратадиган онтологик шарт ўрганилаётган фан соҳасининг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқади. Таснифга А.Холл ва Р.Фажин томонидан берилган таърифига асосланадиган бўлсак, тасниф тизимини махсус белгилардан иборат, таркибида қатор унсурларни сақловчи система деб ҳисоблаш мумкин. Уларнинг фикрига кўра, “Тизим – объектлар ва уларнинг атрибутлари ўртасидаги муносабатлардан ташкил топган объектлар тўпламидир”¹¹.

Таснифланадиган объект мансуб бўлган тизим, унинг атрибутлари ва хусусиятлари орасида умумийлик ва фарқлар амал қилади. Тасниф амал қиладиган тизимни кўрсатиб бериш мақсадида тизим ва таснифни унга ўхшаш бошқа ҳодиса билан таққослаймиз. Масалан, таркибида хилма-хилликни ташкил этувчи бирликлардан ташкил топган бутунликни ўрганишда ҳам бу система ичидаги элементларнинг ўзаро муносабати ва хусусиятлари кашф этилади. Бунга мисол сифатида Куёш системасини келтириш мумкин. Куёш, унинг атрофидаги сайёралар, астероид, комета ҳаракати инерция қонуни ва бутун олам тортилиш кучи билан яшайди, бу қонуният эса тизимнинг бутунлигини ташкил этади. Мазкур бутунлик ҳақидаги бизнинг билимларимиз параметрик систематика, аниқроқ айтганда, олам механикаси сифатида қабул қилади¹².

⁸ Субботин А.Л. Классификация. – Москва, 2001. – 94 с. – С. 14.

⁹ Томсон Д. Предвидимое будущее. – Москва, 1958. – С. 37.

¹⁰ Субботин А.Л. Классификация. – М., 2001. – 94 с. – С.19.

¹¹ Холл А.Д. и Фейджин Р.Е. Определение понятия системы // Исследования по общей теории систем. – М., 1960. – С. 252.

¹² Субботин А.Л. Классификация. – М., 2001. – 94 с. – С. 22.